

ביקורות ספרים

יאלי השש. בת של מי את? דרכים לדבר פמיניזם מזרחי. הקיבוץ
המאוחד. 2022. 353 עמודים

פנינה מוצפי־האלר*

"אישה לא יוצאת מבטן אמה ובידיה ספר שכתבה", אומרת ההיסטוריונית והפעילה החברתית יאלי השש בפתיח לספר החשוב הזה. במשך ארבע שנים היא עיצבה את הספר והתמודדה עם אימה משתקת, חרדות והלקאה עצמית שגרמו לה לחוש כי אינה ראויה לכתוב על נושא מורכב כמו הפמיניזם המזרחי. היא חוששת שעשתה טעויות, שאולי שכחה לתת קרדיט לכל מי שכתבה על הנושא. ההישג החשוב ביותר של הספר המכונן הזה הוא עצם ההתגברות של המחברת על החרדה המוכרת לכל אישה שאינה מקבלת כמובן מאליו את זכותה לדבר, את יכולתה לפתח אני כותבת. "יש לנו מה להגיד", אומרת מי שגדלה בדור הציבורי באשקלון, ומה שאנו אומרות, בדרכים שונות, הוא חשוב פוליטית ואנליטית. ואכן, הספר מספק מבט כולל ועדכני על גוף ידע מצטבר של מחקרים וידע ציבורי שלא היה זמין עד היום. במובן הזה, ההישג של הספר הוא קבוצתי: זהו רגע מכונן וציון דרך לאחר עשורים של עבודה מזרחית ביקורתית פמיניסטית.

המחברת אינה מציגה כאן מסר אחיד של זהות מזרחית מהותנית. יש כמה "דרכים לדבר פמיניזם מזרחי", מציעה כותרת המשנה היפה והמדויקת של הספר. זהו מסע יפהפה אל תוך אותן דרכים מרובות של כתיבה ודיבור על פמיניזם מזרחי. חשיבותו של הספר אינה מסתכמת רק בפריצתם המרהיבה של מנגנוני ההשתקה שהופעלו על מי שהודרו ממרכזי הכוח והשיח (ומהמשרות האקדמיות הראויות). הספר גם פורש אלטרנטיבה תיאורטית ואפיסטמית שהכתיבה הקיימת, גם זו הפמיניסטית וגם זו הסוציולוגית, עדיין לא הצליחה לפתח.

בשני רבדים אלו – בהצגתו המסודרת של השיח הפמיניסטי כפי שצמח מתוך הקשרים היסטוריים רחבים ובתיאוריזציה שלו, המחברת כמה צירים של זהות, כלכלה וכוח – הספר הוא נקודת מפנה חשובה בתהליך ייצור הידע החברתי בישראל. בשלושת פרקי הליבה של הספר (פרקים 2, 3 ו-4) מציגה השש תמונה רחבה של תהליך התפתחותן של מודעות וכתיבה פמיניסטית מזרחית בשיח הציבורי ובמרחב האקדמי. פרק 2 מתחיל בהיסטוריה של המפגש בין יהדות מערב ליהדות המזרח במאה ה-19. בפרק 3 עוקבת המחברת אחר שלושה ניסיונות של נשים לכתוב על התמודדותן כנשים מזרחיות עם המבט הקולוניאלי ועם הפטריארכיה המזרחית. שני הפרקים האלה נותנים רקע חשוב לדיון בהישגי המחקר והכתיבה הפובליציסטית והפואטית של שלושת העשורים האחרונים בישראל, מאז הופיע לראשונה בשיח הפמיניסטי המונח החדשני של פמיניזם מזרחי. ההקשרים הגלובליים שהשש מציגה מעגנים את שיח הפמיניזם המזרחי של העשורים

* פרופ' פנינה מוצפי־האלר, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

האחרונים ומוציאים אותו מהמסגרת המקובלת, הרואה בפמיניזם בישראל שלוחה של שלושת הגלים של השיח הפמיניסטי המערבי. הדיון הוא מקומי והוא אינו מצומצם לכתובה שנכנסה לבמות אקדמיות רשמיות. יש בספר סקירה של עבודות מוסמך שלא פורסמו, סרטים דוקומנטריים, ראיונות עיתונאיים וקטעי שירה. השזירה של כל אלה לטקסט אחיד וממוקד היא מעשה פמיניסטי להתפאר שחותר מתחת להדרה ולהשתקה של הכתיבה וההגות האקדמית הדומיננטית.

התרומה התיאורטית המרכזית של הספר באה לידי ביטוי במורכבות הניתוח של מגוון החומרים הזה. השש מפתחת מודל שבו משובצים כמה צירים של חוסר שוויון – מעמדי, אתני, מגדרי. זהו אחד הטקסטים היחידים שיש בו עבודה אנליטית ביקורתית שעומדת על הבוזמניות של תהליכי היווצרותן של קטגוריות אלו. הדיון הנפרש בפרק הרביעי עוקב אחר התפתחותו של שיח פמיניסטי מזרחי בישראל מאז שנות השבעים, ואחר כך מ־1985 ועד היום, ונוטע אותו בתוך התהפוכות שעברה הכלכלה הישראלית בעשורים אלו. השש דנה במנגנוני מדינת הרווחה המאפשרת את צמיחתו של מעמד ביניים אשכנזי ואת הופעתם של הפנתרים השחורים. היא ממקמת במרכז את מאבקן של פועלות מזרחיות באותן שנים וממשיכה לנתח את השפעת הכלכלה הניאו־ליברלית על תהליכי הריבוד המעמדי הפנים־מזרחי. "בעבור חלק מהנשים המזרחיות", כותבת השש, "נוצרה מציאות כפולה: מצד אחד, הן השתלבו במגזר הציבורי כתוצאה מהשקעות ציבוריות שנעשו בתקופת ילדותן או נעוריהן והחלטות על הרחבת מגזר זה שהתקבלו בשנות ה־70. מצד שני, במהלך שנות ה־80 הן חוברתו, כמו מרבית החברה בישראל, לאידיאולוגיה של 'מי שרוצה מצליחה'" (עמ' 177).

השילוב של ניתוח כלכלי מקיף ושל הקשרים גיאופוליטיים (למשל הסכמי השלום עם מצרים וירדן) בניסוחן של תובנות לגבי המיקומים המורכבים של נשים מזרחיות נסמך על עבודות חשובות של חוקרות כמו ענת הרבסט, גלית ברקת דניאלי וחלי בוזחיש ששון. השש משתמשת בתובנות הללו כדי לדון בקשר המורכב שבין הפמיניזמים המזרחיים ובין מאבקים מעמדיים. בהקשר אחר היא מזכירה (עמ' 298), אבל אינה סוקרת לעומק, מחקרים שעסקו במוביליות חסומה של נשים בפריפריה הישראלית, ובהם עבודתי מ־2012 ועבודתה של סיגל נגר רון שהתמקדה במבנה התעסוקה וההדרה המגדרית של נשים בנגב. היא מאזכרת את עבודתן ההיסטוריוגרפית החשובה של הילה בהרד ושל שלי שאול כדי להדגיש שניתוח כזה המדגיש את נקודת המבט המבנית של נשים בשוליים מגלה "דברים שלא עלו במחקר המוסדי" (עמ' 298). דיון מפורט ואינטגרטיבי בעבודות אלו (במקום אזכור חולף שלהן) היה מערער אולי על ההצהרה הגורפת ש"חלק גדול מהפוליטיקה המזרחית, ובכללה הפוליטיקה הפמיניסטית־מזרחית, עוסק בסוגיות של ייצוגים תרבותיים וניתוח שיח ואינו מעורב דיו בסוגיות של כלכלה ומעמד" (עמ' 212). מסקנה זו אינה תואמת את הסקירה המקיפה של המאבק לדיור ציבורי הנפרשת בפרק החמישי.

אם יש בעיה כלשהי בספר, היא טמונה בניסיון שלו לעשות "הכול". בשני הפרקים האחרונים מציגה השש סדרה של שאלות קשות ומורכבות העוסקות בחוויה המזרחית בהקשרים של דתיות והתחזקות (פרק 6) ובמתח הפנימי המחבר בין נשים מזרחיות לגברים מזרחיים (פרק 7). מוצג גם ניסיון קצר ולא ממצה לחבר את הדיון בפמיניזם המזרחי לתהליכי ההדרה והדיכוי של הלאומיות הפלסטינית. הפרקים הללו מציעים את הדיון אל

מעבר לדיבור החוצה, זה הפונה לאקדמיה הגברית הישראלית או לשיח הפמיניסטי הלבן; הם פונים פנימה, אל תוך הקהילה המגוונת של פמיניסטיות מזרחיות. הניסיון להעלות באומץ שאלות סבוכות של ביקורת וסתירות פנים-מזרחיות הוא ראוי. ועם זאת, סקירתם של נושאים סבוכים אלו, גם אם היא אמיצה, אינה מצטיינת באותו עומק של מחקר וניתוח המאפיינים את הפרקים ההיסטוריים והאנליטיים של הספר. סקירת הספרות הקיימת על הקשר בין מזרחיות לדת אינה מקיפה, וההצעה של השש שעלינו ליצור קואליציות חוצות מעמד ותפיסות עולם עם נשים מתחזקות ומתנחלות היא מעניינת אבל לא מפותחת דיה. בפרק הבודק את הציר המגדרי בתוך הקטגוריה של מזרחיות השש טוענת שנשים מזרחיות "מיעטו לבקר את הגבריות המזרחית" (עמ' 281). פרקים אלו מעלים שאלות נוקבות שהייתי משאירה לפרק של מסקנות המציע שאלות ונושאים למחקר עתידי, ואולי היה ראוי לדחות את הדיון בנושאים אלו ולפתח אותם בפרסום נפרד. מאידך, החשיפה האוטוביוגרפית נדחסת לתוך כמה עמודים באפילוג ואינה מעשירה את הדיון המרכזי של הספר, והיה ראוי שתקבל במה מרכזית יותר.

הצעות אלו אינן מורידות מתרומתו החשובה של הספר, המציע חשיפה מקיפה של הפמיניזם המזרחי כקטגוריה אנליטית וכבסיס לפעולה חברתית. בת של מי את הוא ציון דרך ונקודת מפנה חשובה בכתיבה הסוציולוגית הישראלית. לבסוף אני רוצה לשבח את מה שהוא בעיניי כתיבה פמיניסטית במיטבה, כתיבה בהירה שאינה שוקעת בז'רגון האקדמי המוכר לעייפה. איכות כתיבה בלתי מתפשרת כזאת היא צעד הכרחי ראשון בהנגשתם של המסרים בספר לקהלים רחבים. כתיבה המשלבת חשיבה אנליטית מורכבת הנמזגת עם רפלקציות אישיות וניתוח תיאורטי מתוחכם היא לב ליבו של שיח פמיניסטי באקדמיה, בציבוריות הישראלית ובשדה האקטיביזם.